

Peg Dawson & Richard Guare

Executieve
functies
bij kinderen en
adolescenten

Een praktische gids
voor diagnostiek
en interventie

**GEHEEL
HERZIENE
EDITIE**

Peg Dawson en Richard Guare

Executieve functies bij kinderen en adolescenten

Een praktische gids voor
diagnostieken interventie

Geheel herziene editie

Copyright © 2019 Hogrefe Uitgevers, Amsterdam

Oorspronkelijke titel: *Executive Skills in Children and Adolescents: A Practical Guide to Assessment and Intervention, Third Edition* by Peg Dawson en Richard Guare.

Copyright © 2018 The Guilford Press. A Division of Guilford Publications, Inc.

Dit werk is auteursrechtelijk beschermd. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever verleent de koper van dit boek toestemming om de formulieren uit de bijlagen (blz. 263-235) te kopiëren voor eigen gebruik. Dit gebruik is beperkt tot eigen gebruik en gebruik in therapie met individuele cliënten. Het materiaal mag op geen andere manier worden gebruikt, vermenigvuldigd, verkocht of verspreid. Voor al het andere gebruik is schriftelijke toestemming nodig van de uitgever.

Hoewel dit boek met zorg is samengesteld, aanvaarden schrijver(s) noch uitgever enige aansprakelijkheid voor schade ontstaan door eventuele fouten en/of onvolkomenheden in dit boek.

Vertaling: Jan Overvest, IJsselstein

Redactie: Meynen Tekstadvies, Enschede

Vormgeving binnenwerk: Age Jan van Veelen, Haarlem

Vormgeving omslag: 11, Haaften

Grafische productie: Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 90 79729 00 5

NUR 770

www.hogrefe.nl

Inhoud

Voorwoord	13
DEEL I BASISPRINCIPES VAN DIAGNOSTIEK EN INTERVENTIE	
1	Overzicht van executieve functies 19
	De ontwikkeling van executieve functies in de hersenen: biologie en ervaring 20
	Neurologie: groei en ontwikkeling + ervaring = executieve vaardigheden 21
	Opeenvolging van de ontwikkeling 22
	Ontwikkelingstaken waarvoor executieve vaardigheden nodig zijn 24
2	Executieve vaardigheden bepalen 27
	Beperkingen en voordelen van formele beoordelingen 27
	Onderdelen van het beoordelingsproces 30
	Informeel beoordelingsmaten 30
	<i>Gevalsbeschrijving/interview</i> 30
	<i>Observaties in de klas</i> 31
	<i>Voorbeelden van werkzaamheden</i> 32
	Genormeerde checklists voor gedrag 33
	Formele beoordelingsinstrumenten 34
	Informeel beoordelingschalen 34
	<i>Vragenlijst over executieve functies voor ouders/leerkrachten en leerlingen</i> 34
	<i>Checklists voor problemen rond executieve vaardigheden –</i>
	<i>Versies voor lagere en middelbare scholen</i> 35
	<i>Vragenlijst Kennismaking voor middelbareschoolleerlingen</i> 35
	Beoordelingscriteria 36
	Conclusie 39
3	De beoordeling koppelen aan de interventie 41
	Het ontwerpen van op de leerlingen gerichte interventies 43
	Praktijkvoorbeeld 44

4	Een continuüm van hulp voor leerlingen met zwakke executieve functies	47
	Executieve functies en speciaal onderwijs	48
	Heeft de leerling een leerstoornis?	48
	Heeft de leerling gespecialiseerd onderwijs nodig?	49
	Doelen formuleren voor geïndividualiseerde lesprogramma's	49
	Executieve functies en passend onderwijs	54
	Studieplan	55
	Het universele niveau	55
	Het specifieke niveau	58
	Het intensieve niveau	60
	Geschiktheid bepalen voor interventies op niveau 2	61
	Richtlijnen voor het monitoren van de voortgang	62
5	Interventies voor het stimuleren van executieve vaardigheden	65
	Strategie 1: ingrijpen op het niveau van de omgeving	66
	Het veranderen van de fysieke of sociale omgeving	67
	<i>Aanpassingen voor individuele kinderen</i>	67
	<i>Aanpassingen voor de hele klas</i>	67
	De aard van de taak veranderen	67
	<i>Aanpassingen voor individuele kinderen</i>	67
	<i>Aanpassingen voor de hele klas</i>	68
	De manier veranderen waarop aanwijzingen worden gegeven	69
	<i>Aanpassingen voor individuele kinderen</i>	69
	<i>Aanpassingen voor de hele klas</i>	70
	De manier veranderen waarop volwassenen met leerlingen interacteren	71
	<i>Aanpassingen voor individuele kinderen</i>	71
	<i>Aanpassingen voor de hele klas</i>	71
	Strategie 2: ingrijpen op het niveau van het individu	74
	Het aanleren van de vaardigheid	74
	<i>Voorbeelden van uitspraken</i>	75
	Het aanleren van klassenactiviteiten	76
	Andere voorbeelden van leerprocessen	78
	<i>Procedures voor het reguleren van impulsen en emoties</i>	78
	<i>Het gebruik van scenario's voor de verwerving van executieve vaardigheden</i>	79
	Kinderen motiveren om executieve vaardigheden te gebruiken	80
	<i>De relatie tussen inspanning en motivatie</i>	84
	<i>Het gebruik van motivatie als interventie in een hele klas</i>	84
	Samenwerking tussen ouders en leerkrachten	85
	Geen ouderlijke ondersteuning	85
	Geen ondersteuning van de leerkracht	86
	Zelfmanagement/zelfregulatie	86

DEEL II INTERVENTIES VOOR SPECIFIEKE PROBLEEMSITUATIES EN SPECIFIEKE EXECUTIEVE VAARDIGHEDEN	89
6 Specifieke leeractiviteiten voor het stimuleren van de ontwikkeling van executieve vaardigheden	91
Algemene richtlijnen voor het ontwikkelen van leeractiviteiten	93
Index van leeractiviteiten	93
1. Activiteiten aan het begin van de eerste les	93
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: taakinitiatie, volgehouden aandacht, werkgeheugen</i>	93
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	94
Aanpassingen voor toepassing op de middelbare school	94
2. Activiteiten aan het einde van de schooldag	95
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: taakinitiatie, volgehouden aandacht, werkgeheugen, organisatie</i>	95
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	95
Aanpassingen voor toepassing op de middelbare school	96
3. Huiswerk inzamelen	96
4. Leerlingen aanleren om huiswerkplannen te maken	97
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: taakinitiatie, volgehouden aandacht, planning, taakinitiatie, metacognitie</i>	97
5. Leerlingen aanleren om hun aandacht erbij te houden	97
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheid: volgehouden aandacht</i>	97
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	98
Aanpassingen voor toepassing op de middelbare school	98
6. Tafel opruimen	98
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheid: organisatie</i>	98
7. Een opstel schrijven	99
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: taakinitiatie, volgehouden aandacht, planning, organisatie, timemanagement, metacognitie</i>	99
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	100
Leerlingen met ernstiger schrijfproblemen	100
Aanvullend bronmateriaal	101
8. Langetermijnprojecten	101
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: taakinitiatie, volgehouden aandacht, planning, timemanagement, metacognitie</i>	101
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	102
Aanpassingen voor toepassing op de middelbare school	102
9. Studeren voor toetsen	103
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: taakinitiatie, volgehouden aandacht, planning, timemanagement, metacognitie</i>	103
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	104

Aanpassingen voor toepassing op de middelbare school	104
10. Aantekenschriften/huiswerk organiseren	104
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: organisatie, taakinitiatie</i>	104
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas en op de middelbare school	105
11. Leren voltooien van taken met een open einde	105
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: emotieregulatie, flexibiliteit, metacognitie</i>	105
12. Leerlingen leren hoe ze aantekeningen moeten maken	106
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: organisatie, metacognitie</i>	106
Het maken van aantekeningen, strategie 1: de Cornell-methode	107
Het maken van aantekeningen, strategie 2: concept mapping	107
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	108
13. Leerlingen leren om inspannende taken te voltooien	109
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: taakinitiatie, volgehouden aandacht</i>	109
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	110
14. Leren om de stemming te reguleren	110
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: emotieregulatie, reactie-inhibitie, flexibiliteit</i>	110
De procedure oefenen	111
Aanpassingen	112
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	112
15. Impulsief gedrag leren beheersen	112
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: reactie-inhibitie, emotieregulatie</i>	112
Aanpassingen	113
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	113
16. Angst leren beheersen	114
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: emotieregulatie, flexibiliteit</i>	114
Aanpassingen	115
17. Leren omgaan met aanpassingen in plannen	116
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: emotieregulatie, flexibiliteit</i>	116
18. Leren om niet te huilen om onbelangrijke dingen	117
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: emotieregulatie, flexibiliteit</i>	117
Aanpassingen	118
19. Leren problemen op te lossen	118
<i>Gericht op de volgende executieve vaardigheden: metacognitie, flexibiliteit, planning</i>	118
Aanpassingen voor gebruik in de hele klas	119
7 Interventies voor specifieke executieve vaardigheden	121

8	Strategieën en richtlijnen voor de omgang met executieve functies bij kinderen met ADHD	145
	Richtlijnen voor het ontwerpen van interventies voor leerlingen met ADHD	146
	Aanpassingen in de omgeving	147
	Strategieën aanleren	148
	Leerlingen met ADHD motiveren om hun executieve vaardigheden te gebruiken	150
	Conclusies	153
9	Executieve functies bij autismespectrumstoornissen	155
	De rol van executieve functies bij autismespectrumstoornissen	155
	Resultaten van actueel neurologisch onderzoek voor kinderen met ASS	156
	Interventiestrategieën voor het bevorderen van de ontwikkeling van executieve functies	157
	Aanpassingen in de omgeving	158
	Het aanleren van vaardigheden	160
	Beloning of bekrachtiging	161
	Praktijkvoorbeeld	161
	Interventiestrategieën voor kinderen met ernstiger problemen	164
	Zelfgestuurd leren	165
	Gestuurd onderzoek	165
	Aanschouwelijk zelfonderricht	166
	Praktijkvoorbeeld	166
	Conclusies	168
10	Het coachen van leerlingen met zwakke executieve functies	169
	Overzicht van het coachingsproces	171
	Eigenschappen en handelwijzen van coaches	172
	Coachingsstappen	173
	Stap 1: bepaal het doel	174
	Stap 2: houd dagelijkse coachingsessies	175
	Coaching door medeleerlingen	178
	Het klassenbreed inzetten van medeleerlingen als coach	180
	Het aanleren van doelbepaling, wederzijdse coaching en zelfmonitoring	182
	<i>Doelen stellen</i>	182
	<i>Wederzijdse coaching</i>	183
	<i>Jezelf coachen (zelfmonitoring)</i>	184
	Rekendoelen stellen	185
	<i>Demonstratie door de leerkracht</i>	185
	<i>Demonstratie met twee leerlingen</i>	185
	<i>Demonstratie in de hele klas</i>	186
	<i>Punten melden / opruimen</i>	186
	<i>Dagelijkse oefeningen</i>	186
	Doelen stellen voor het gedrag tijdens zelfstandig werken	186
	<i>Dagelijkse oefeningen</i>	188

11	Het plannen van overgangssituaties	191
	DEEL III TOEPASSINGEN VOOR DE HELE SCHOOL	197
12	Executieve functies begrijpelijk maken en invoeren	199
	Initiatiefmoeheid bestrijden	199
	Een dynamische cultuur in de klas schept een dynamische cultuur op school	200
	Het abstracte concreet maken	200
	Concreet → visueel → abstract	200
	Specifieke en krachtige feedback	200
	De introductie van personages en anekdotes	201
	Metacognitie: Beertje Bedachtzaam	201
	<i>Voorbeelden van problemen met metacognitie</i>	201
	<i>Over het personage</i>	201
	Toepassing in de klas	202
	Anekdote uit de klas: ‘Hoe doe ik het?’	202
	Doelgericht doorzettingsvermogen: Diana de Doorzetter	203
	<i>Over het personage</i>	203
	<i>Toepassing in de klas</i>	203
	<i>Anekdote uit de klas: een groepsgevoel opbouwen</i>	203
	Flexibiliteit: Flexi Lexi	204
	<i>Voorbeelden van problemen met flexibiliteit</i>	204
	<i>Over het personage</i>	205
	<i>Toepassing in de klas</i>	205
	<i>Anekdote uit de klas: fouten maken</i>	205
	Inhibitie: Rob Stop	206
	<i>Voorbeelden van problemen met reactie-inhibitie</i>	206
	<i>Over het personage</i>	206
	<i>Toepassing in de klas</i>	206
	<i>Anekdote uit de klas: verbale uitbarstingen, storend gedrag</i>	206
	Planning en organisatie (gecombineerd): Jan Plan	207
	<i>Voorbeelden van problemen met planning en organisatie</i>	207
	<i>Over het personage</i>	207
	<i>Toepassing in de klas</i>	208
	<i>Anekdote uit de klas: in kleine groepen spelen en plannen</i>	208
	Verplaatsing en timemanagement (gecombineerd): Vera de Verplaatser	209
	<i>Voorbeelden van problemen met verplaatsing en</i>	209
	<i>timemanagement</i>	209
	<i>Over het personage</i>	209
	<i>Toepassing in de klas</i>	210
	<i>Anekdote uit de klas: opwarmen en afkoelen</i>	210
	Volgehouden aandacht: Hocus Pocus	211

	<i>Voorbeelden van problemen met volgehouden aandacht</i>	211
	<i>Over het personage</i>	211
	<i>Toepassing in de klas</i>	211
	<i>Anekdote uit de klas: actief luisteren</i>	211
	Emotieregulatie: Emotibot	212
	<i>Voorbeelden van problemen met emotieregulatie</i>	212
	<i>Over het personage</i>	212
	<i>Anekdote uit de klas: diep ademen</i>	213
	Taakinitiatie: Sta Op en Ga	214
	<i>Voorbeelden van problemen met taakinitiatie</i>	214
	<i>Over het personage</i>	214
	<i>Toepassing in de klas</i>	214
	<i>Anekdote uit de klas: niemand is perfect</i>	215
	Werkgeheugen: Onno de Onthouder	215
	<i>Voorbeelden van problemen met het werkgeheugen</i>	215
	<i>Over het personage</i>	215
	<i>Toepassing in de klas</i>	215
	<i>Anekdote uit de klas: van alle kanten</i>	216
	Conclusies	216
13	De pedagogiek van EFs 2 The Rescue	219
	Achtergrond van de EF2R-pedagogiek	220
	Executieve functies inbouwen in de beoordeling van en feedback aan leerlingen	221
	Het proces van het integreren van executieve functies in feedback en beoordelingen	222
	Stap 1: De hindernissen voor de feedback op en beoordeling van executieve functies bepalen	224
	Stap 2: Strategieën bepalen om belemmeringen te overwinnen	226
	Stap 3: Feedback geven op en een beoordeling geven van de gebruikte strategie voor executieve functies	227
	<i>Andere opties voor feedback en beoordelingen</i>	229
	De EF2R-pedagogiek als communicatiemiddel	230
	Belangrijkste voordelen van de EF2R-pedagogiek	231
	Voordeel 1: de taal van executieve functies gebruiken met leerlingen	231
	Voordeel 2: geloof in verbetering bevorderen	232
	Voordeel 3: zich misdragende leerlingen bij de les betrekken	233
	Voordeel 4: alle leerlingen laten schitteren	233
	Voordeel 5: interventies stroomlijnen door een universeel lesontwerp	235
	Voordeel 6: ondersteuning van het onderwijs voor de 21e eeuw	236
	Voordeel 7: schoolsucces bevorderen	236
	Conclusies	238

14	Een cultuur van executief functioneren opbouwen in de klas	241
	Fase 1: onze kennismaking met executief functioneren	243
	Lessen die wij van fase 1 hebben geleerd	246
	Fase 2: executief functioneren in de klas	246
	De lessen	247
	Lessen die wij van fase 2 geleerd hebben	251
	Fase 3: executief functioneren overbrengen naar andere scholen	252
	Lessen die wij tijdens fase 3 leren	253
	De voordelen voor de leerlingen	253
	De voordelen voor de leerkrachten	254
	Reacties op veelgehoorde bezwaren	256
	Reflectievragen voor de lezer	256
	Terug naar het verhaal van Ben	257
	Bijlage: Reproduceerbare formulieren	261
	Literatuur	340

Voorwoord

In de veertien jaar die zijn verstreken sinds wij de eerste editie van dit boek publiceerden, hebben wij *executieve functies* een plaats zien veroveren in het onderwijs. Toen we deze term voor het eerst gebruikten, moesten we regelmatig uitleggen wat we ermee bedoelden. Als ouders kinderen naar onze kliniek brachten, beschreven zij problemen die duidelijk verbonden waren met hun executief functioneren, maar het ontbrak hun zowel aan de terminologie als aan de benodigde kennis om die problemen helemaal te begrijpen en hun kinderen te helpen. Als ze tegenwoordig om een diagnose vragen, zeggen ze vaak: ‘Ik denk dat mijn kind zwakke executieve vaardigheden heeft.’ En wanneer wij tegenwoordig met leerkrachten werken, dan is het waarschijnlijker dat zij begrijpen dat de leerlingen waar zij zich zorgen over maken niet lui zijn, maar dat het hun ontbreekt aan taakinitiatie of aan volgehouden aandacht. Zij zijn ook minder geneigd te denken dat die kinderen zich opzettelijk misdragen en meer geneigd om te zien dat zij problemen hebben met reactie-inhibitie of emotieregulatie.

Onze opvattingen over executieve functies zijn in deze periode ook geëvolueerd. Toen wij voor het eerst met deze begrippen begonnen te werken, waren we met name bezorgd dat ouders en leerkrachten de kinderen eerder verwijten zouden maken dan hun adequate steun te bieden voor zwakke executieve functies. In de workshops die wij door het hele land hielden, benadrukten wij het feit dat deze vaardigheden veel tijd nodig hebben (25 jaar of meer!) om zich volledig te ontwikkelen, en wij raadden onze toehoorders aan geduld te hebben. Wij benadrukten de noodzaak een omgeving te scheppen waarin kinderen met zwakke executieve functies succesvol kunnen zijn. Deze zienswijze sloeg beter aan dan wij hadden kunnen hopen toen we ons werk begonnen.

Wij hebben ons altijd gericht op strategieën die leerlingen helpen hun executieve functies te versterken, maar terwijl het ons enigszins lukte mensen in de frontlinie – ouders en leerkrachten – onze eerste strategie (de omgeving veranderen om zwakke executieve functies te ondersteunen) te laten toepassen, werd het voor ons steeds duidelijk dat we daar niet moesten stoppen. Ons uiteindelijke doel is zo veel mogelijk kinderen te helpen om zich te bekwamen in het gebruik van hun eigen executieve functies om zowel goed te presteren op school als de doelen te bereiken die belangrijk voor hen zijn. Dit bracht ons ertoe dieper na te denken over hoe we van het veranderen van de omgeving zouden kunnen overgaan tot het leren van de vaardigheden zelf.

Onze aanvankelijke inspanningen waren erop gericht eerst de leerkrachten en dan de ouders te helpen bij het begrijpen wat executieve functies zijn, hoe ze zich ontwikkelen, hoe ze de schoolprestaties beïnvloeden, en hoe kinderen met zwakke executieve functies geholpen kunnen worden om meer succes te hebben. Daarna zijn we steeds meer gaan beseffen dat niet alleen ouders en leerkrachten baat vinden bij dit begrip, maar ook de leerlingen zelf. Als wij in staat zijn de kinderen vertrouwd te maken met de terminologie en de definities rond executieve functies, dan kunnen ook zij zich de begrippen eigen maken en hun eigen gedrag zien als een reeks vaardigheden die verbeterd kunnen worden, wat hen zelfs kan helpen om hun eigen strategieën daartoe te ontwikkelen!

Lezers van de eerdere versies van ons boek zullen blijken van deze ontwikkeling tegenkomen in deze editie. Hoewel er nog steeds plaats kan zijn voor het opleggen van een strategie en een routine aan een kind dat worstelt met een zwakke executieve functie, willen wij zo veel mogelijk het kind zelf betrekken bij die interventie-aanpak. Wij hebben een strategie voor dat doel ontwikkeld, en in deze editie geven wij zowel een sjabloon voor die strategie als voorbeelden van hoe die kan worden uitgevoerd.

Ons beoordelingsproces is ook geëvolueerd. Wij hebben ontdekt dat de bruikbaarste informatie over executieve functies afkomstig is uit uitgebreide interviews met ouders en uit genormeerde gedragsbeoordelingsschalen. Wanneer wij formele beoordelingsinstrumenten gebruiken, gaat het ons niet zozeer om de bereikte scores, maar meer om de gelegenheid die formele toetsen ons bieden om kinderen klinisch te observeren, terwijl zij worstelen met taakeisen en testmateriaal. Wij bevelen geen specifieke tests aan, zoals we in het verleden hebben gedaan. Wij geven veeleer advies over manieren om het gedrag tijdens het testen te observeren, teneinde een verband te leggen tussen dit gedrag en specifieke executieve functies. Wij zijn opgeleid als psycholoog, maar we werken samen met andere deskundigen, zoals spraakpathologen, ergotherapeuten en specialisten in leerproblemen, die kinderen testen maar geen psychologische meetinstrumenten gebruiken. Aan deze aanpak zullen ze meer hebben dan wanneer we een lijst van psychologische tests geven die executieve functies aan het licht kunnen brengen. Andere deskundigen die helemaal geen tests doen, maar die klinische interviews afnemen, zoals maatschappelijk werkers, schoolbegeleiders en artsen, vinden wellicht met name ons uitgebreide deel over klinisch interviewen bruikbaar.

Het verband tussen de problemen rond executieve functies en het speciaal onderwijs is altijd gecompliceerd geweest. Het feit alleen dat een leerling een zwakke executieve functie heeft, betekent nog niet dat hij of zij een beperking heeft. En alleen het feit dat zwakke executieve functies als een beperking kunnen worden beschouwd, betekent nog niet dat een leerling speciaal onderwijs nodig heeft. In deze editie helpen wij lezers bij het nemen van besluiten over de vraag wanneer we iets een probleem met executieve functies moeten noemen en wat voor institutionele ondersteuning al dan niet gerechtvaardigd is. Wij bieden ook een aantal doelen voor geïndividualiseerde lesprogramma's aan, die verbonden zijn met elk van onze executieve functies, evenals enkele richtsnoeren voor het ontwikkelen van benchmarks of het stellen van tussentijdse doelen. In vorige edities hebben wij hier onvoldoende aandacht aan besteed, en in deze editie gaan we in op herhaalde verzoeken van ouders en leerkrachten.

Ten slotte hebben wij in de vorige herziene uitgave uitgebreider dan in de eerste editie geschreven over manieren om klassikale interventies te plegen gericht op het verbeteren van executieve functies. In deze editie gaan wij door met deze benadering, maar nu gaan we een stap verder. Hele scholen zijn executieve functies gaan omarmen en hebben goed nagedacht over het integreren van deze begrippen in de ontwikkeling van een leerplan voor de hele school. Aan het einde van het boek hebben wij hoofdstukken toegevoegd die zijn geschreven door leerkrachten aan twee scholen: de Montcrest School, een school van groep 1 tot en met de brugklas, in Toronto, Canada; en de Alternatieve Middelbare School (*Alternative High School*) in Mountain View, Fairfax County, Virginia, VS. Beide vormen een uitstekend voorbeeld van hoe executieve functies kunnen worden geïntegreerd in het dagelijks leven en in de schoolactiviteiten. In hoofdstuk 12 leggen Mara Berzins en Nicola Daykin, twee leraressen van de Montcrest School, uit hoe de taal van executieve functies al kan worden geleerd aan kinderen in groep 1 door middel van 'personages' – één voor elke executieve functie. Deze aanpak spreekt tot de verbeelding van kinderen en helpt hen de taal van executieve functies te integreren in klassenactiviteiten. In hoofdstuk 13 beschrijft Laurie Faith, een voormalige lerares van Montcrest, een strategie voor de integratie van executieve functies in

de dagelijkse lesplannen door middel van gesprekken, evaluaties en feedback. En in hoofdstuk 14 schetst Timothy McElroy, een leerkracht van Mountain View School, de procedure die werd gevolgd om executieve functies te introduceren in het curriculum van hun middelbare school. Zij begonnen met een groep betrokken leerkrachten en een pilotstudie, en dat culmineerde er drie jaar later in dat de hele school de methodes integreerde die deze leerkrachten in hun klas hadden ontwikkeld.

Deze geheel herziene editie van *Executieve functies bij kinderen en adolescenten* is de vrucht van al onze ervaringen in de jaren waarin wij gefocust hebben op deze functies waarvan wij geloven dat zij cruciaal zijn voor goede schoolresultaten. Tijdens het proces hebben wij veel geleerd – en wij willen deze lessen graag delen met de lezers van dit boek.